

Innholdsfortegnelse

Forord av forfatterne	00
Forord av Stiftelsen Espeland fangeleir	00
Innledning. Stiftelsen Espeland fangeleir opprettes	00
Historiereddere i sommervarmen. Av Kjartan Rødland	00
DEL 1	
Polizeihäftlingslager Espeland 1942–1945. <i>Av Michael Stokke</i>	00
<ul style="list-style-type: none"> • Det tyske fangeleirsystemet 00 • De fire «Polizeihäftlingslager» i Norge 00 • Polizeihäftlingslager Ulven – forløperen til Espeland 00 • Påbegynt bygging av leiren i 1942 00 • 1943. De første fanger og byggingen av fangeleiren 00 • Maten i fangeleiren 00 • Arbeidet i fangeleiren 00 • Kontakten med utsiden 00 • De norske lederne i leiren 00 • Ledernes ansvar og eventuelle misbruk av sin stilling 00 • «Lenken», enecellebrakken for menn 00 • Vaktene 00 • Den tyske leiradministrasjonen 00 • Byggingen av «nedre leir» for de tyske sjefer og vaktmannskaper 00 • «Russeleiren», påbegynt fangeleir for sovjetiske krigsfanger 00 • Hvem satt som fanger på Espeland? 00 • Politiaksjonen 00 • Fanger til Grini og Tyskland 00 • Døde i Espeland fangeleir 00 • Andre nasjonaliteter 00 • Det daglige arbeid inne i fangeleiren 00 • Kvinnene og deres arbeid i fangeleiren 00 • Rømt fange 00 • Nye utekommandoer i 1944 00 • Planer om å bruke fangene i annet arbeid 00 • Forholdene for fangene under den tyske leirledelsen 1944 00 • 1945. Utvikling mot konsentrasjonsleirliknende tilstander 00 • Saborg 00 • En av Saborgs menn 00 • Dødsdommene over Saborg-menn 00 • Hjelp fra Røde Kors 00 • 100 fanger slipper fri 4. mai 00 • «Lenken» natt til 8. mai 1945 00 • Frigjøringsdagen, men ikke fri 00 • Løslatelsen 9. mai. 00	

DEL 2

Landssviktida 1945–1948. Freden vender tilbake. *Av Kjartan Rødland* 00

- Nett av fengsel og fangeleirar 00 • Frå frigjøring til «sivilfengsel» 00
- Oppgjer utanfor kontroll 00 • Kvinnene i Moldalia 00 • Vanlege landssvikmistenkte 00
- Arbeid for tysk politi 00 • «Vernefengsling» 00 • Skuldingar – og gransking 00
- Opp-piska stemning 00 • Død eller celle – redsla på NS-sida 00
- Press mot dei som vakla i trua 00 • «Halvt illegal tid», eller godt oppgjer med nokre flekkar? 00
- Espeland: mange rykte, få beviste tilfelle 00 • Kort improvisering, tidleg normal fengselsinstitusjon 00 • NS-skryt om lure fangar og dumme vakter 00 • Utekommandoar – til god hjelp for det sivile samfunnet 00 • Maten – like ille i leiren som mellom folk flest 00
- Folk i arbeid vart ein viktig ressurs 00 • Kon-Tiki under Solkorset 00 • MS «Solbris» 00
- Forberedelser til flukten 00 • Rømningsdagen 00 • Flukten som ble sommerens mediesensasjon 00 • En forgjeves flukt? 00 • Konsekvensene for leiren 00

DEL 3

Krigsforbrytarleir 1948–1952. 60 fangar, 1000 års fengsel. *Av Kjartan Rødland* 00

- Forbrytarar – mot Noreg eller menneska? 00 • Herrar over liv og død 00
- Heile landet i ei jernhand 00 • Bergen og Vestlandet 00 • Trøndelag, Nord-Noreg 00
- Oslo – Austlandet 00 • Kristiansand, Sørlandet 00 • Grini 00

DEL 4

Sivilforsvaret 1952–. Fra bomber i Guernica til

flom i Bergen. *Av Kjartan Rødland* 00

- Krig mot barn og gamle 00 • Patriotisk motstandsrede 00 • Vern i krig, redning i fred 00
- Ny fremtid i en tømt leir 00 • Sivilforsvaret – folkets selvforsvar 00
- Sentral ryggdekning i lokale ulykker 00 • Nabolagets eget vern 00
- Utviklingen «krympet» Hordaland 00 • Utrykning på en times varsel 00
- Fortiden øverst, fremtiden nederst 00 • Den grå skikkelsen som tasset i trappene 00

Litteratur og kilder til 1. del 000

Litteratur og kilder til innledning, 2–4. del 000

Vedlegg 1: Liste over 1347 fanger i Espeland fangeleir 1943–1945.

Fra boken *Nordmenn i fangenskap* av Kristian Ottosen. 2. utgave 2004 000

Vedlegg 2: Espelands-sangen. Ukjent forfatter 000

Forord av forfatterne

Vi vil først og fremst takke alle tidligere fanger som har våget å fortelle om vonde og noen gode erfaringer i Espeland fangeleir. Uten dere hadde dette blitt en bok med mye tall og tyske navn. Det er vårt håp at disse tidligere fangers historier kan gjøre historien mer levende, at leserne skal få en opplevelse av hvordan det var å være fange på Espeland. Først og fremst i fangeleiren under krigen, men også i tvangsarbeidsleiren etter krigen.

Muntlige kilder er spesielt viktige, de er de ekte tidsvitnene – og alder og tid gjør at mulighetene minsker for å få førstehånds skildringer fra dem som opplevde leiren, det gjelder også de gjenlevende vaktene i etterkrigstiden. Selvfølgelig kan øyenvitneskildringene være preget av det vi i dag vet om disse årene, og den debatt som i mange år har pågått. Men minnene fra disse menneskene forteller om svært god og presis hukommelse.

Vi har fått god hjelp av mange arkiv og privatpersoner. De skriftlige kildene har vært mange, fra lokale og nasjonale arkiv til tyske arkiv. Vi henviser i den sammenheng til litteraturlisten bakerst.

Boken innledes av Kjartan Rødland med den siste perioden av leirens historie. Etter at leiren nær ble solgt i 1997, engasjerte en gruppe mennesker seg for at fangeleiren skulle bevares. Stiftel-

sen Espeland fangeleir ble da etablert i 2000. Planene er å benytte leiren som museum. Blant annet vil stiftelsen vise dagens unge hvordan det var den gang det var fanger i leiren. Slik vil den formidle hvordan det er å være fange i leirer i andre verdensdeler nå.

Deretter forteller Michael Stokke historien om begynnelsen, om fangeleiren som ble bygd av den tyske sikkerhetstjenesten for å fengsle politiske fanger. Fangeleiren ble påbegynt i 1942. Fra januar 1943 og frem til kapitulasjonen 8. mai 1945 var det 2026 fanger innenfor piggråden. Politifangeleiren (Polizeihäftlingslager) Espeland var en av fire leirer som Sikkerhetspolitiet, forkortet Sipo, opprettet for primært norske fanger arrestert for motstand mot okkupasjonsmakten. I tillegg ble også kriminelle og utenlandske borgere plassert i slike leirer. De tre andre hovedleirene i Norge var Grini i Bærum, Falstad ved Levanger og Sydspissen i Tromsdalen. Espeland var den tredje største av de fire hovedleirene. Espeland-leiren overtok helt for Ulven fangeleir ved utgangen av 1943. Fengslene i Norge ble raskt etter okkupasjonen i 1940 fylt av politiske fanger. Det ble derfor behov for leirer der fangene kunne sitte i varetekt til dommen kom. I tillegg ble leirene også sonings-

sted for folk med kortere dommer. De fanger som en ventet ville få eller hadde fått lange dommer, ble sendt videre til Tyskland. Da sonde de sin straff der, døde i fangeleirer, eller de fikk sin dom og ble henrettet. I motsetning til i konsentrasjonsleirene på kontinentet var det vanligvis få som ble drept i Sipos fangeleirer i Norge. I leiren på Espeland ble ingen drept.

Kvinner ble også innsatt i leirene, men det store flertallet var menn. På Espeland ble både kvinner som var arrestert for motstandsarbeid, og kvinner som ble innsatt på grunn av at de hadde kjønnsykdommer, satt i samme brakke. Leirledelsen var fra det tyske Sikkerhetspolitiet, men på Espeland var det relativt gode forhold for fangene frem til våren 1945. En endring i ledelsen førte da til konsentrasjonsleirliknende tilstander frem til kapitulasjonen. I motsetning til ledelsen, som var fra Sipo, var de tyske vaktene fra ordenspolitiet, ofte reserverister som hadde deltatt i første verdenskrig. Disse vaktene var for det meste ikke nazister og var vennlig innstilt mot fangene. Noen av dem satte til og med livet på spill ved å samarbeide med den norske motstandsbevegelsen.

Denne boken inneholder også informasjon om perioden 1945–1948, da fangeleiren var i bruk som tvangsarbeidsleir. Leiren var da et fengsel for de såkalte landssvikerne. De som ble regnet som landssvikere, var spesielt de som hadde tilhørt partiet Nasjonal Samling under krigen, og frontkjemper; de som hadde kjempet på tysk side. Leiren var da under det norske fengselsvesenet mesteparten av perioden. Til sammen var minst 400 menn og 87 kvinner i varetekt eller sonde sine dommer i Espeland tvangsarbeidsleir. Deres historie er interessant for deres soning skjedde under et demokrati,

som måtte ta et oppgjør med dem som samarbeidet med den tyske okkupasjonsmakten. Under de første kaotiske månedene etter kapitulasjonen forekom det overgrep fra enkelte vakter, men dette endret seg da fengselsvesenet overtok driften av leirene. Mange slike leirer var i bruk etter krigen, de fleste midlertidige. Bare Espeland og noen få andre leirer, som Ilebu, som tidligere het Grini og Innherad, som tidligere het Falstad, hadde fanger frem til 1948–1949. Rødland tar for denne perioden og de senere.

Den tredje perioden i leirens historie var da tyske krigsforbrytere kom til leiren. Fra 1948 til 1951 var det 59 tyskere som sonde sin straff på Espeland for drap og mishandling på norske motstandsmenn og -kvinner under krigen. Krigsforbrytere fra hele Norge som hadde fått sin dom, ble samlet på Espeland. Fengselsvesenet fortsatte sin administrasjon av leiren også i denne perioden. Mange av de tyske krigsforbryterne hadde livstidsdommer eller dommer fra 10 til 20 års fengsel. Normaliseringsprosessen i Europa i forholdet til Tyskland gjorde at fangene ble sendt til Tyskland i 1952.

Den fjerde perioden i leiren er Sivilforsvarets historie, det er også den lengste. Direktoratet for samfunnssikkerhet og beredskap overtok leiren i 1952 og bruker deler av den fremdeles. Hordaland fjernhjelpelir, som den kalles, har vært og er i bruk for øvelser for Sivilforsvaret og som lager for materiell. Også andre grupper, som politiet, har øvelser i leiren.

Michael Stokke og Kjartan Rødland 2011

Forord av Stiftelsen Espeland fangeleir

Etter 9. april 1940 innførte den tyske okkupasjonsmakten et totalitært styresett i Norge. Innenfor et slikt styresett måtte krefter som virket undergravende isoleres eller fjernes. Som en del av systemet ble Espeland fangeleir i Arna utenfor Bergen etablert. Fra 1943 til 1945 satt ca 2.000 kvinner og menn fanget her. Etter frigjøringen ble leiren brukt til internering av folk mistenkt og dømt for landssvik og i 1948 ble det bestemt at Espeland fangeleir skulle huse de tyske krigsforbryterne som fortsatt sonet i Norge. I 1952 overtok Sivilforsvaret leiren. Sivilforsvaret ble opprettet i 1947 og skulle være en del av totalforsvaret i Norge. Det ble anlagt kommandoplasser, alarmplasser og fjernhjelpere, og en slik leir ble lagt til Espeland.

Espeland fangeleir har en lang historie som består av flere kortere historier. Som en del av nazismens justissystem er Espeland fangeleir en viktig del av norsk okkupasjonshistorie. Leiren representerer også det norske samfunns reaksjon på okkupasjonen og gir et innblikk i den norske stats oppgjør med fiendens soldater og sine egne overløpere. Fra 1952 ble leiren tatt i bruk som del av et apparat som skulle beskytte sivilbefolkningen i både krigs- og fredstid. Leiren har dekket flere

ulike behov og har vært underlagt ulike instanser. I dag er leiren et unikt kulturminne i nasjonal målestokk – det finnes ingen andre norske fangeleire fra krigen i dag som fremstår så helhetlig og autentisk og heller ingen andre leire som har blitt benyttet gjennom fire ulike perioder.

Likevel: I 1997 ble leiren lagt ut for salg. Sivilforsvaret skulle nedskaleres og Espeland fangeleir var en av leirene som skulle legges ned. Noen ildsjeler tok opp kampen for bevaring av leiren og fikk stoppet salget, og den 13. januar 2000 ble Stiftelsen Espeland Fangeleir stiftet. Stiftelsen er en frivillig organisasjon som arbeider for bevaring av leiren og for dokumentasjon og formidling av krigens og etterkrigstidens fangeleire.

Det er stor interesse og stort engasjement rundt fangeleiren i dag. De aller fleste av de ca 2.000 fangene som satt i leiren under krigen kom fra Hordaland og Sogn og Fjordane, og leiren er viktig for både etterkommer av disse og for befolkningen i leirens nærområde. Stiftelsen arbeider mye for å formidle leirens historie og leiren har jevnlig besøk av både skoleklasser og andre grupper. De arrangerer også 8. mai hvert år en minnemarkering med fredsmarsj og kransenedleggelse. Stiftelsen arbeider også for å få til en

god permanent løsning på leirens eierskap og formidling.

Denne boken er en viktig del av stiftelsens formidling av Espeland fangeleir. Leiren speiler en del av Vestlandets og Norges historie som ikke er tilstrekkelig belyst i dag. Vi håper at boken kan bidra til å rette opp i det. Vi ønsker at boken kan kaste lys over vår felles historie og at den også kan belyse generelle, og dermed evigaktuelle, problem-

stillinger rundt fangebehandling og sivilbefolkning i krigstid.

Vi har valgt å kalle boken «Helter, svikere og mordere», for å understreke den ulike bruken leiren har hatt og de ulike gruppene som har vært her. Selv om leiren står her som et viktig og tydelig minne om det som har skjedd, er det når alt kommer til alt historien om menneskene som var her som alltid vil være det viktigste.

Historiereddere i sommervarmen

Innledning av Kjartan Rødland

Jeg vil understreke betydningen av å ta vare på også den delen av vår kulturarv som er en viktig påminnelse om og et incitament til å kjempe mot de krefter som vi ser er i fremvekst, nemlig nynazismen. Så jeg er helt enig med representanten Tveiten når det gjelder vurderingen av å ta vare på denne typen minnesmerker.

Det sa kulturminister Anne Enger Lahnstein i Stortinget 4. februar 1998. På den tiden var Lahnstein ikke bare statsråd, hun var vel så godt kjent som «senterdronningen». Hun svarte på et spørsmål fra Osterøy-jenta Rita Tveiten, som representerte Arbeiderpartiet, og i den første Bondevik-regjeringens dager var det ikke hverdagskost at enigheten var så bred og rørende mellom de to partiene. Anne Enger Lahnstein hadde også oppnavnet «nei-dronningen», likevel svarte hun «ja» vel vitende om at hennes positive holdning kunne komme til å koste staten noen kroner. Riktig nok var hun som statsråder flest forsiktig i sin tale og strakk seg ikke lenger enn til å ymte frempå om at man «eventuelt kunne ta opp spørsmålet om økonomisk medvirkning med statlige myndigheter».

Det var gått bare et drøyt halvår siden bydelslederen i Arna bydel, Arbeiderparti-mannen Erling

For salg Hordaland Sivilforsvarsleir

For Direktoratet for sivil beredskap har vi for salg Hordaland Sivilforsvarsleir på Espeland i Arna, Bergen.

Leiren ligger i naturkjenne omgivelser ca. 24 km fra Bergen sentrum, 13 km fra Nestun og ca. 18 km fra Åsane, ca. 1 km fra avkjøsel fra rikvei 580, Hardangerveien.

Eiendommen omfatter et grunnareal på ca. 66 470 m², hvorav ca. 20 000 m² er inngjerdet og opparbeidet.

Bygningsmassen er i hovedsak fra 1942/43 og utgjør ca. 5300 m² brutto og består av blant annet mannskapsloftninger, kontorbygg, betalls- og mannskapsmesse/kantine, kjøkken, undervisningsrommer, garasjer, verksted lager m.v.

Prisantydning kr 6 500 000 + omk.

Nærmere opplysninger og prospekt, samt avtale om visning, fås ved henvendelse til Osmund Lie
55 90 11 89/90 83 06 55. g

eiendom as bergen
Eiendomsregulering - Forretningsnett - Eivind M. Wilsson

Salgsannonse i Bergens Tidende
26. juni 1997.

Inngang til fangeleiren i dag.
FOTO MICHAEL STOKKE.

Mjelde, nesten satte morgenkaffen i vrangstrupen da han leste annonsene i Bergens Tidende: Det var selskapet eiendom AS i Bergen som lyste ut Espeland leir til salg, på vegne av eieren, som var Direktoratet for sivilt beredskap. Slike utlysinger av statlig eiendom var ikke uvanlige i slutten av 1990-årene. Utviklingen gikk raskt på mange områder, og det var svært bred enighet om at staten nå måtte kvitte seg med eiendommer som det ikke lenger var bruk for. Fem år tidligere hadde Stortinget godtatt prinsippene for denne loftsrydningen. Det var betydelige verdier det dreide seg om, men viktigere var det at mange av dem var dårlig vedlikeholdt, gammeldagse og dyre i drift – ja, rent ut sagt stod til forfalls.

Fra 1952 hadde Sivilforsvaret rådd over den store eiendommen i Moldalia, overtatt på så rimelige vilkår fra Fengselsstyret at det nærmest var for en gavepakke å regne. I 1997 var leiområdet på rundt 60 dekar til sammen, av dette 20 dekar innenfor det inngjerdede leiområdet, og fremdeles med åtte-ti bygninger, det relativt nye tårnet, og en inntaksdam for drikkevann med pumpehus og rørledningsnett. I rundt 40 år hadde Espeland gjort god tjeneste for Sivilforsvaret i Hordaland. Leiren er faktisk et viktig historisk minne fra den kalde krigens tid, da sivil beredskap ble utviklet fra krigstidens sivile luftvern til å bli en moderne virksomhet som etter hvert fikk like stor sivil betydning som forsvarsmessig. Men med alle forandringer som etter hvert kom, hadde leiren utspilt sin opprinnelige rolle.

Det var altså i seg selv ikke noe å bebreide direktoratet for at Espeland leir nå ble utlyst til høystbydende. En ny eier ville trolig ikke ha stor interesse av å bevare den eksisterende leirbebyggelsen, det var mulighetene som området ga til helt ny bruk, som var interessante. De hadde også fått velsignelse til salget fra Riksantikvaren, som riktig nok ville gi bygninger vernestatus, men ikke ønsket å gi selve leiranlegget slik status. Det måtte holde med å legge klausul på de bygningene som Riksantikvaren mente hadde verneverdi.

Erling Mjelde kastet ikke bort tiden. Han var ikke engang i Arna da han så salgsannonsen, han var på hytta i Holmefjord. Men nå måtte salget stoppes, det var han ikke i tvil om. Mjelde var likevel en så garvet lokalpolitiker at han skjønnte at en slik oppgave ikke var én manns verk. Her måtte noen snakke sammen ...

Mjelde tok snarste veien til Bergen for å skaffe

seg allierte. På Bergen rådhus fikk han tak i to som både var villige til å høre på ham, og som ville hjelpe til. Det var Anne-Grete Strøm-Erichsen, som var kommunalråd for skole den gangen, og Ole-Jørgen Johannessen, varaordfører.

Dagen etter tok de to turen til Espeland for å gjøre seg kjent med forholdene – og de fikk med seg en kar som var mer enn lokalkjent. Det var Lars Martin Høgh, som ble arrestert under opprullingen av den kommunistiske Saborg-gruppen høsten 1944. Etter forhør og mishandling hos Gestapo i Veiten i Bergen ble han sendt til Espeland og satt inn i brakken med eneceller, «Lenken». Der ble han værende til det store «fangeutslippet» om formiddagen 9. mai 1945. Frigjøringen berget livet for Høgh, og ikke bare for ham. Rundt et titall medfanger fra den samme opprullingen var i praksis dødsdømt av Gestapo, bare henrettelsen stod igjen. Det er en historiens ironi at mannen som stod for opprullingen og dødsdommene, Johann Arndt, selv havnet som fange på Espeland i de årene leiren ble brukt til tyske krigsforbrytere – og når han slapp dødsstraff, så var det mye fordi retten trodde ham når han sa at han berget fangenes liv ved å somle med papirarbeidet!

Men mobiliseringen av gode krefter stoppet ikke med disse. Advokat Sverre Erlandsen var til god hjelp, det samme var Arvid Midttun fra Arna Sogelag – og tvers over Sørfjorden fantes det også en drivende dame, stortingsrepresentant Rita Tveiten fra Osterøy. Det ble flere og flere gode hjelpere, i januar 2000 var de mange nok til å etablere Stiftelsen Espeland fangeleir og Det sivile luftvern. Sverre Erlandsen påtok seg å være leder. De andre var Odd Lylum, Ole Hovland og Marit Sæbø, foruten Erling Mjelde selv.

De fire brakkenes som stiftelsen på dette tidspunkt (2011) har ansvar for.
FOTO MAGNE ÅHJEM.

Men alle gode saker trenger en «trompet», helst flere. Lokalavisen Bygdanytt fikk raskt tak i historien, men den største av alle trompetene stemte opp i slutten av juli. I Bergens Tidende satte journalist Ketil Jørgensen seg raskt inn i saken og lot vestlendingene og bergenserne forstå hva den dreide seg om. Etter hans artikler var det lett for Bergens Tidende å gi saken helhjertet støtte på lederplass.

Direktoratet for sivilt beredskap og Eiendom AS forsøkte pliktskyldigst å komme seg unna Riksantikvarens stramme vilkår for salget av leiren, men anken var forgjeves, og det slo både eier og formidler seg til ro med. Første mål var dermed nådd: Salget var stoppet.

Men første seier gir ingen vunnet krig. Det ville bli en sørgelig slutt for Espeland fangeleir om vernede bygninger ble stående glemt igjen, mens

tidens tann nådeløst ville gjøre brakkene om til falleferdige skur.

Ingen hadde tidligere våget å snakke om Espeland som et krigshistorisk minne som skulle leve videre som en påminnelse om nær historie, både lokalt og i tid. I forhold til tyskernes nett av leirer rundt i landet var Espeland beskjeden i størrelse, og fungerte dessuten i stor grad som gjennomgangsleir for fanger på vei mot Grini eller de tyske leirene. Men i 1997 var Espeland blitt vårt eneste minne om hvordan en tysk fangeleir på norsk grunn virkelig var. De andre var for lengst borte, eller omgjort til fredsformål. Espeland var i all hovedsak autentisk. Skulle resultatet av «fredningen» ha noen mening, trengtes det en holdningsendring – og det trengtes penger og frivillig innsats.

Strengt tatt var ikke Espeland en «konsentrasjonsleir» i tyskernes betydning av ordet. Det var en «Polizeihäftlingslager», en leir for varetektsfanger og til en viss grad også for soning av kortere straffer, gjerne for forgåelser i grenselandet mellom motstand og kriminalitet. Men i de første fredsårene betydde ikke nyansene så mye, nye ble tatt i bruk: «landssviker» som samlebetegnelse både for de mange små synderne og de som hadde alvorlige forbrytelser på samvittigheten, «Gestapo» og «gestapister» om alle som hørte til Sipos og SDs store terrorapparat, selv om «Gestapo» egentlig var en avdeling innenfor det store systemet, og altså «konsentrasjonsleir» om alle de leirer der til sammen 40 000 nordmenn ble sperret inne bak piggtrådgjerdene. I en slik språkbruk var Espeland en ekte konsentrasjonsleir.

Enecelle i «lenken», tatt utenfra med original dør og gitter.
FOTO AV MAGNE ÅHJEM.

Dette med holdningene var ikke særlig vanskelig, det var som å slå inn en åpen dør: «Det er viktig at vi klarer å få et minnesmerke over det forferdelige som har skjedd oppe i fangeleiren», sa Anne-Grete Strøm-Erichsen. «Leiren er et historisk minnesmerke, men ikke et slikt gloriøst minne som ofte blir tatt vare på, heller et historisk dokument som viser de svarte punktene i vår historie», sa Ole-Jørgen Johannessen. Lederen i Arna Sogelag, Arvid Midttun, så saken fra sitt perspektiv: «Dersom dette er den siste og eneste fangeleiren i landet fra den tyske okkupasjonstiden som har sin opprinnelige form, er det ikke bare et lokalt ansvar eller lokale interesser som bør være opptatt av bevarings- og fredningstanken, dette handler ikke bare om lokalhistorie. Det er en bit av norgeshistorien som vi nå snakker om», sa han. Byantikvaren i Bergen, Siri Myrvoll, hadde allerede da satt en foreløpig stopper for salg fremstøtet.

Det Midttun sa, var startsignalet for neste deltaker i stafetten, stortingsrepresentant Rita Tveiten. Hun reiste spørsmål til kulturministeren 4. februar 1998: «Espeland sivilforsvarsleir tente som tysk fangeleir under siste krig, og er framleis intakt. Alt tyder på at det er viktig å ta vare på dette minnet fra vår nære fortid, slik at det som var kvardagen for dei om lag 2 000 fangane som sat i fangenskap hjå nazistane, ikkje vert gløymt. Lokale initiativtakarar arbeider for at leiren skal verta eit aktivt museum. Direktoratet for sivilt beredskap har lyst anlegget ut for sal. Kva kan kulturministeren gjera for at Espeland sivilforsvarsleir kan bevarast?» spurde ho. Og nå var det at kulturminister Anne Enger Lahnstein førte regjeringen inn i «stafetten». Hun utvidet perspektivet: De gamle, naziinspirerte kreftene holdt på å våkne igjen. Nå kunne noe

Porten til fangeleiren for norske fanger på Bardufoss.
FOTO AV INGVALD SUUL.

gjøres for å holde minnet om den vonde tiden levende, og nå *måtte* noe gjøres.

Skal en forstå hvorfor dette initiativet så raskt og så sterkt skapte en oppvåkning og forståelse, er det rett å se bakover i tiden.

Frigjøringsommeren 1945 var hele folket opptatt av å legge krigsårene bak seg, og helst vende tilbake til det åpne, frie og demokratiske Norge, det som fantes før 9. april 1940 – men et bedre, mer rettferdig og rikere Norge. Krigen og dens ofre skulle hedres, tallrike minnesmerker ble satt opp overalt i landet, bøker ble skrevet, filmer ble spilt inn, det kom bøker i hopetall, det skulle gjenspeile gleden over friheten og takknemligheten til dem som hadde gjort det mulig.

De utallige «tyskerminnene» ville man helst bli kvitt. Tankegangen hos nordmenn flest var den samme som sangeren Johnny Cash ga uttrykk for i

visen om fengslet San Quentin: «Må dine murer falle, og ingen huske at du noen gang stod!» Straks tyske militærleirer var tømt, ble brakkene revet og materialene brukt til gjenreisningen, piggtråder og minefelter ble fjernet, de militære installasjonene ble sprengt i stykker, eller de ble stående som glemte minner. Folk måtte godta at etterkrigstidens rettsoppgjør ville gi fangeleirene et forlenget liv med nye fanger, men alle var enige om at så snart den perioden var over, skulle man også bli kvitt leirene. Etterkrigsvaktene i Espeland leir forteller at folk på Espeland og Unneland var lut lei denne skampletten i Moldalia, og gjerne ville sette fangene fri dersom man bare ble kvitt piggtråden og vakttårnene.

Slik gikk det også rundt omkring i landet. Falstad ved Trondheim gikk over til sivil bruk bare noen år etter krigen, det samme skjedde med Grini, som ble til Ilebu og senere Ila landsfengsel, Forsvaret fikk tilbake Ulven for å utdanne soldater til Tysklandsbrigadene, Gestapo-husene i alle de store byene fikk sin sivile form igjen. «Russerleiren» som nærmeste nabo til Espeland fangeleir ble aldri så ferdig at den kunne ta imot tyskernes krigsfanger, men etter noen år som leir for kvinnelige fanger og som husvære for vaktene i Espeland leir ble den revet, og materialene ble brukt til husbygging. I 1952 kunne fangeleiren ha lidd samme skjebne da Haus kommune ville overta leiren til bruk for kommunens husville.

Slik gikk det altså ikke. Sivilforsvaret overtok, og selv om de nye eierne stelte så bra med leiren at den noenlunde tilfredstilte moderne tiders krav, så var det en tilnærmet «autentisk» leir som stod tom i 1997. Fortiden kunne vekkes til live igjen.

Det vakte oppsikt da den allsidige og ustoppel-

lige riksantikvar Stephan Tschudi-Madsen allerede i 1980-årene forsiktig tok til orde for at vi burde verne de gjenværende tyskerbunkerne som sprengstoffet ikke hadde tatt hasen på. Skulle man virkelig bevare symbolene på overgrep, fornedrelse, et okkupert folks maktesløshet? Ja, sa riksantikvaren, det er en del, en viktig del av norsk historie. Ved nærmere ettertanke kom folk til at bergenserne i grunnen hadde rett. Betongklumpen oppe i utmarken var minnet om hvilken pris frigjøringen av Norge kunne krevd. Kanonstillingene på Fjell festning var et minne om den tiden kysten av Vestlandet var en del av den europeiske front, den enorme ubåtbunkeren på Laksevåg var det samme – i Kristiansand gjenskapte man minnet om Gestapos herjinger den gangen Statsarkivet var tilhold for torturister og mordere, Quislings Gimle ble et minnesmerke over det tyske folkemordet, holocaust.

I Tyskland og det tyskokkuperte Europa var mange av disse minnene bevart, det lutfattige Polen hadde greid å bevare utryddelsesanlegget i Auschwitz, tyskerne bevarte både Sachsenhausen, Ravensbrück og Bergen-Belsen.

I Norge hadde vi altså Espeland fangeleir, et firedobbelt minne om nyere norsk historie: De to årene da 2000 nordmenn i kortere eller lengre tid satt innsperret i en leir bygget og planlagt for å sperre inne politiske fanger. Ved siden av Krøkebørsletta ved Tromsø var Espeland alene om det. Etter frigjøringen kom de tre årene da leiren tok imot dem som skulle sone sine landssvikstraffer, så de fire årene da 60 av de mest beryktede tyske krigsforbrytere sonet straffer som for mange skulle ha vart livet ut – og de 40 årene da Espeland stod sentralt i arbeidet med å beskytte sivilbefolkningen

Utstillingen som for tiden er i «lenken». FOTO AV MAGNE ÅHJEM.

mot en kommende krigs redsler – eller naturkatastrofer som måtte ramme. Den vesle leiren var tettepakket av nyere norsk historie – fra en tid da alt ble forandret på mindre enn en menneskealder.

Noen var i tvil om hvorvidt leiren var autentisk nok til å vise ettertiden hva denne fangeleiren hadde vært, i de ødslige, sure og vindfulle lien mellom Espeland og Unneland. Sivildforsvaret hadde nok forbedret leiren og tilpasset den sine behov, men strukturen var stort sett som den hadde vært, og med forholdsvis beskjedne forandringer kunne den tilbakeføres til det den en gang hadde vært ...

Det var nok av oppgaver for de frivillige i stiftelsen å ta fatt på. Mer enn nok!

Det lå mer enn én tanke bak det arbeidet som nå ble satt i gang. Naturligvis var det bygningsmessige arbeider, ikke minst var det å skape et museum ut av den ene brakken som hadde huset enecellene, det fangene kalte «Lenken». Men et dødt og avsidesliggende museum var ikke svaret på utfordringene. *Formidlingsarbeidet* var det sentrale, og ikke minst å fortelle de nye slektene om hva denne leiren symboliserte. Der var det stor inspirasjon å hente fra «De hvite bussene», de mange reisene for skolebarn til Auschwitz og de tyske

leirene – turene som avsluttet et helt skoleårs arbeid med vår nære historie, og ofte fordelt over en rekke skolefag. Med denne ballasten fra fortiden kunne de unge lettere forstå hva menneskerettighetene betyr i dag. Stiftelsen så det som sin oppgave å samarbeide med skolene og med organisasjoner som selv engasjerte seg for menneskerettighetene. Dessuten ville man ha et årlig samlende arrangement, lagt til frigjøringsdagen 8. mai – en dag som nok ble markert ved offisiell flagging, men som unektelig falt i skyggen av 17. mai-feiringen.

Rita Tveiten hadde en kommentar til svaret fra kulturministeren i Stortinget:

«Minnesmerka me har frå krigsåra, skal takast vare på og – ikkje minst – brukast som historieberarar og haldningsberarar overfor dei oppvek-

sande slektene. Det er dessverre slik at det kan tyda på at me har gjort ein jobb som ikkje er god nok til å motverka dei kreftene som også gjorde seg gjeldande på den tida då fangane sat i Espeland leir.»

Både Rita Tveiten og statsråden var redde for at naziinspirerte krefter kunne vinne frem igjen. Det var en frykt som mange følte på den tiden. I 1990-årene gikk det nasjonalistiske bølger over hele Europa, gjerne med brodd mot innvandrere fra andre verdensdeler. De hadde trekk som kunne skremme mange av dem som mintes krigen. Det gjaldt i vesteuropeiske land, men det var minst like tydelig i de mellomeuropeiske og østeuropeiske landene etter at murer og jernteppe falt. Slik gikk det heldigvis ikke i Norge. Trass i all strid om store

26. mars 2000.
Fylkesvaraordfører Helen
Nordeide Fløisand, fylkesmann
Svein Alsaker, tidligere fange Lars
Martin Høegh og daværende
kultursjef i Arna, Borghild Lieng
foran den første enecellen som
ble restaurert.
FOTO AV MAGNE ÅHJEM.

internasjonale saker, som Den europeiske union og den sterkt økende nye innvandringen, ble kreftene i Norge kanalisert inn i parlamentariske og demokratiske kanaler – og det som kunne blitt farlig ekstremisme, kom i skyggen av den mer «siviliserte» delen av det politiske livet.

Espeland symboliserte overgangen mellom den motstandsbevegelsen som krevde liv og frihet for tusenvis av mennesker, til taperne på «den andre siden», som gjorde opp for seg etter et rettsoppgjør som fulgte norske tradisjonene. Espeland leir er et minne om overgangen fra mørke til lys.

Stiftelsen ble registrert av Fylkesmannen i Hordaland 11. februar 2000, og ved Brønnøysundregistrene 3. mars samme år. Før dette hadde Hordaland sivilforsvarsforening søkt Fondet for informasjon om krigstiden i Norge (ved Statsministerens kontor) om 50 000 kroner som tilskudd, og det var disse pengene som ble stiftelsens grunnkapital. Dermed kunne fylkesmann Svein Alsaker stå for den offisielle åpningen 26. mars 2000.

«Ei av dei vakraste og mest verdige minnehøgtidene som nokon gong er halden i bydelen Arna, fann stad søndag 9. april i fangeleiren i Moldalia, på dagen 60 år etter at fiendtleige soldatar hørtok landet vårt», skrev Bygdanytt.

Rundt 400 mennesker tok veien opp i Moldalia i det vakre vårværet. Mesteparten av de fremmøtte var folk som var unge i 1940, men gledelig var det også å se mange av dagens unge som hadde møtt frem for å minnes 60-årsdagen for krigsutbruddet i Norge, la lokalavisen til.

Høytiden ble åpnet med gudstjeneste, prost Kjell Nese hadde fått med seg musikklaget Janus

Monumentet som ble reist i 2005. Teksten er: til minne om fangar som var her 1942-1945. I striden for fridom og fred. FOTO AV MAGNE ÅHJEM.

og Arne Musikkforening under ledelse av Torgeir Namtvedt, og på den gamle appellplassen i leiren hadde prosten et aktuelt budskap å komme med: «Vi må formidla kjærleikens bodskap, nestekjærleiken må vi la strøyma fritt. Kjærleiken skal ikkje berre halda vondskapen i sjakk, han skal gje oss kraft og mot til å sigra over det vonde og skapa fred», sa prosten.

«Det er første gong det vert halde gudsteneste her, men det er slett ikkje første gong det vart framført bønner her», sa en av de mest kjende

Gade Greve ble den første ordfører i representantskapet (hans far satt som fange i leiren under krigen).

I 2003 satte stiftelsen i gang arbeidet med videointervjuer av mennesker som kunne fortelle sine minner om livet i leiren, både under og etter krigen. Fra 2005 overtok historikeren Michael Stokke dette arbeidet, og det ble til slutt 30 intervjuer, de fleste med tidligere fanger, men også med tre som var fangenes hjelpere under krigen, dessuten tidligere leirsjefer og vakter. Gjennom disse intervjuene er de fleste perioder av leirens historie godt dokumentert.

Godt fullført arbeid gir mer arbeidslyst. Nå var stiftelsen kommet så langt at det virkelige symbolet på en konsentrasjonsleir, vaktårnene, burde settes opp igjen. Det var ikke noe gammelt å reparere, de fire tårnene ble redusert til to allerede i landssviktiden, og de gjenværende var for lengst revet. Tegninger til tårnene var ikke å finne, så det eneste man hadde, var ikke altfor gode fotografier. Men byggmester Malvin Nævdal i M. Nævdal & Sønner hadde i 1945 vært med i Bjørn West, og i fredsdagene var han mye i leiren – dessuten var han oppvokst på Espeland og godt lokalkjent. Han tegnet nye tårn, og fikk planene godkjent av byantikvar Myrvoll i Bergen, foruten at hans firma påtok seg arbeidet med å sette tårnene opp.

Tilbudet fra M. Nævdal & Sønner A/S skilte seg kraftig ut fra de fleste byggmestertilbud – her var det historiske like viktig som det bygnings-tekniske. Malvin Nævdal ga denne beskrivelsen:

- Til reisverk skal det nyttes kraftige sagde materialer av furu (tyskerne hadde egen sag i Arna).

Et av de restaurerte vaktårn.
FOTO AV MAGNE ÅHJEM.

- Festemidlene er skrubbolter med firkanthode og bulldogger til sammenføyning av de store dimensjonene.
- Det skal gå en enkel trestige helt fra fundamentet og opp til plattformen.
- Taktekkingen vil bli trebord av 1 toms furubord, med saget spon som tekking.
- Kledningen vil bli 1 toms furubord montert som tømmermannskledning.

- Vindsikringen vil bli ivaretatt med faststøpte fotbolter som festes i stavene. Kledningen skal festes på en måte som gjør at den virker som vindsikring av taket.
- Fundamentet blir tørrmurt. Her satses det på å få nytt rydnings-/rivningsstein som ligger inne i leiren.
- Tårnene var mest sannsynlig ubehandlet opprinnelig. Nå brukes det en tjærebasert olje med grå farge som skal etterligne værslitasje.

Så om noen skulle trenge autentiske tyske vaktårn, er oppskriften å hente i Moldalia. Prisen er en annen sak, 150 000 kroner pr. tårn var nok mer en «vennskapspris» enn streng kalkyle!

En annen god venn av stiftelsen var menneskerettighetsdommer Hanne Sophie Greve, og hun sendte søknad med anbefaling til stiftelsen Fritt Ord (hun hadde selv fått Fritt Ords pris), og etter tre uker var 200 000 kroner bevilget derfra, tårnene kunne bygges, og 8. mai 2008 stod Hanne Sophie Greve selv for «avdukingen». Fra 2000 har det vært minnemarkering 8. mai hvert år, og det har vært omvisning for skoleklasser fra hele fylket med rundt 1500 deltakere til sammen. Det er ingen tvil om at dette tallet kan mangedobles, men det er ikke så lett når alt skal drives på dugnad.

I november 2009 var det i orden med intensjonsavtale med Museum Vest, slik at stiftelsen og fangeleiren kan få en «konsolidering» med dette museet, i tråd med museumsplanen for Bergen. Den siste biten i dette prosjektet er å få en bruksavtale med Direktoratet for sivilt beredskap, og når den foreligger, vil Espeland fangeleir være sikret videre museumsdrift.

Med fire restaurerte bygninger, vaktårn og det som trenges utover dette, vil Espeland fangeleir stå som et ekte eksempel både på en tysk fange og de senere fasene i leirens liv. Men det er tross alt bare en liten del av de 60 dekar som hele eiendommen omfatter. Mulighetene er mange, og igjen møter vi den iherdige stortingsrepresentant Rita Tveiten – har en Osterøy-jente først fått lillefingeren, følger hånden gjerne med:

22. november 2000 hadde Hanne Harlem overtatt som justisminister i Jens Stoltenbergs regjering, og Rita Tveiten hadde et nytt spørretimespørsmål:

«Ulykkesrapportar syner at me har store utfordringar innan tryggleiks- og beredskapsarbeid. Samordning av opplering og øving av personell er eitt av forbetringpunkta. Hordaland Sivilforsvarsleir på Espeland skal brukast som eit fleiretatleg beredskapssenter der kompetanse innan politi, helse, brannvern, sivilforsvar, akutt forureining og generell krisehandtering får plass. Utgifter knytte til etablering og drift av senteret vert dekte av leigeinntekter. Kor raskt kan senteret realiserast?»

Hanne Harlem var like positiv som Anne Enger Lahnstein hadde vært sist Rita Tveiten kom med spørsmål. Og hun hadde same forbeholdet: Dette med pengene. Det ville komme på 54 millioner å få senteret i stand.

Så om Espeland er et godt minne om fortiden, kan leiren komme til enda bedre nytte i fremtiden – når det ikke lenger er tale om krig og undertrykking, men noe som kanskje er like farlig: klimendringer som kan gjøre menneskeskapte katastrofer til en realitet for stadig flere mennesker ...